

Veilig thuis?

Veilig thuis?

Handreiking voor het beoordelen en bespreken van veiligheid
van kinderen in hun thuissituatie

Nederlands Jeugdinstituut

I.J. ten Berge

A. Bakker

Eerste druk, oktober 2005
Tweede druk, augustus 2009

© 2005 Nederlands Jeugdinstituut.

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op enige andere wijze zonder voorafgaande schriftelijke toestemming

Auteurs

I.J. ten Berge
A. Bakker

Foto omslag

Marcel van den Bergh

ISBN 978-90-8830-124-7

Inhoudsopgave

Inleiding 7

1. Wat is veiligheid? 11

1.1 Waarom is veiligheid belangrijk? 11

1.2 Wat verstaan we onder veiligheid? 12

1.3 Conclusie 15

2. Beoordelen van veiligheid 17

2.1 Inleiding 17

2.2 Aandachtspunten uit de literatuur 18

2.3 Aandachtspunten uit de praktijk 19

2.4 Conclusie 20

2.5 Van aandachtspunten naar concrete zaken: voorbeeldvragen
en suggesties 21

3. Bespreken van veiligheid 31

3.1 Inleiding 31

3.2 Gesprek met de ouder(s) 32

3.3 Gesprek met het kind 35

Bijlage 1 Geraadpleegde literatuur 39

Bijlage 2 Beoordeling van veiligheid: overzicht van aandachtspunten 43

Inleiding

Om zich zo goed mogelijk te kunnen ontwikkelen, zijn kinderen gebaat bij een veilige opvoedingsomgeving. Voor veel kinderen is een veilige thuissituatie echter niet vanzelfsprekend. Werkers in de jeugdzorg en jeugdbescherming komen dagelijks in aanraking met situaties die voor kinderen bedreigend zijn. Bij het nemen van beslissingen in dit soort situaties, is de veiligheid van het kind een belangrijk aandachtspunt. Daarover is iedereen het eens. Maar wat verstaan we eigenlijk onder veiligheid en waar moet je op letten bij het beoordelen van veiligheid van kinderen binnen het gezin? En als je je zorgen maakt over de veiligheid van kinderen, hoe kan je dat dan zo goed mogelijk met het gezin bespreken? Met deze vragen als uitgangspunt hebben wij in de literatuur en de praktijk gezocht naar criteria en aandachtspunten voor het beoordelen en bespreken van veiligheid. De volgende vragen dienden daarbij als leidraad:

- Wat wordt verstaan onder het begrip veiligheid?
- Welke criteria en aandachtspunten worden genoemd om vast te stellen of de gezinssituatie voldoende veilig is voor het kind?
- Welke aandachtspunten worden genoemd voor het bespreken van de veiligheid van het kind met de ouders en het kind zelf?

Opzet

Voor het literatuuronderzoek hebben we Nederlandstalige (ook: naar het Nederlands vertaalde) jeugdzorg- en jeugdbeschermingliteratuur bestudeerd over het beoordelen en het bespreken van veiligheid van kinderen (zie bijlage 1 voor een overzicht). We hebben gezocht naar algemene omschrijvingen, maar ook naar normen en concrete uitwerkingen hiervan. Omdat het begrip 'veiligheid' vooral in de jeugdbeschermingliteratuur niet vaak wordt gehanteerd, hebben we onze zoektocht uitgebreid en ook het begrip 'bedreiging' meegenomen. Bedreiging ('datgene wat gevaar vormt') beschouwen wij als de andere kant van de medaille van veiligheid ('bescherming tegen datgene wat gevaar vormt').

Vervolgens hebben wij in drie groepsinterviews met praktijkwerkers gesproken over de normen die zij hanteren voor het beoordelen van veiligheid en hoe zij veiligheid met het gezin bespreken. Deelnemers waren ervaren praktijkwerkers uit de Intensief Pedagogische Thuishulp (Families First), van het Advies- en Meldpunt Kindermishandeling en van de Raad voor de Kinderbescherming. De interviews verliepen aan de hand van een casus over de 11-jarige Bas (zie kader). De casus was op enkele details aangepast aan het specifieke werkveld van de deelnemers. In het interview bespraken we allereerst de veiligheid in deze specifieke casus: hoe beoordeel je de veiligheid van Bas, welke informatie mis je nog hierover en wat zou er als eerste moeten veranderen om de situatie voor Bas veiliger te maken? Vervolgens gingen we in op veiligheid in het algemeen: wat zijn voor jullie de belangrijkste aandachtspunten bij het beoordelen van de veiligheid van een kind? Tenslotte besteedden we aandacht aan het bespreken van de veiligheid met het gezin. Vragen hierbij waren: Hoe begin je over veiligheid? Hoe ga je om met weerstand of woede van het gezin? Hoe bespreek je veiligheid met het kind?

De interviews waren zo opgezet dat de deelnemers eerst individueel nadachten over de gestelde vragen, waarna de uitkomsten in de groep werden besproken. Daarbij werd gestreefd naar consensus over de resultaten.

In deze handreiking vatten we onze bevindingen rond veiligheid uit de literatuur en de praktijk samen. Daarnaast geven we, op basis van literatuur, praktijk en eigen inzichten, suggesties voor het beoordelen en bespreken van veiligheid.

Doelgroep

Deze handreiking is bedoeld voor werkers in de jeugdzorg en jeugdbescherming die in hun werk gezinssituaties en -problemen onderzoeken en oordelen en beslissen over de veiligheid van kinderen. Te denken valt aan medewerkers van het Advies- en Meldpunt Kindermishandeling, het Bureau Jeugdzorg en de Raad voor de Kinderbescherming. Maar ook aan gezinsvoogden en hulpverleners, die in hun contacten met ouders en kinderen steeds de veiligheid van de kinderen als basisvoorwaarde hanteren. De handreiking is geschikt voor beginnende en ervaren werkers, al zullen sommige tips, met name rond gespreksvoering, voor ervaren werkers vanzelfsprekend zijn.

Tenslotte kan de handreiking interessant zijn voor andere beroepskrachten die werken met kinderen of ouders, bijvoorbeeld in het kader van kindermishandeling of huiselijk geweld, hoewel dit niet de primaire doelgroep is.

.....

Casus: Bas (11 jaar)

Bas van elf jaar oud woont alleen met zijn moeder. Zijn vader is een aantal jaren geleden vertrokken na veel geruzie. Bas heeft veel problemen op school, hij loopt erg achter met zijn taken, doordat hij zich moeilijk kan concentreren op zijn werk. Ook is Bas heel vaak moe op school, waardoor hij wel eens in slaap valt tijdens de lessen. Bas laat gedragsproblemen zien, zowel thuis als in de buurt. Bas heeft één vriendje in de klas, waar hij ook vaak mee speelt na schooltijd. Hobby's heeft Bas niet, maar hij geeft aan graag op voetbal te willen later. Boeken lezen vindt hij ook erg leuk, maar hij mag niet lid worden van de bibliotheek.

De moeder van Bas heeft onregelmatige werktijden. Ze werkt zes dagen per week in de horeca, waar ze wisselende diensten heeft. Het komt vaak voor dat ze 's avonds niet thuis is. Bas weet niet wanneer zijn moeder wel of niet werkt, het is voor hem dan ook vaak een verrassing of zijn moeder wel of niet thuis is. Ook komen er voortdurend wisselende mannen met moeder mee. Familie of vrienden heeft moeder niet, behalve de buurvrouw waarbij ze wel eens een kopje koffie gaat drinken.

Het huis, waarin Bas en zijn moeder wonen, ziet er niet opgeruimd uit. Enige regelmaat in het eten ontbreekt. Bas moet regelmatig voor zijn eigen eten zorgen, omdat zijn moeder aan het werk is. Hij brengt de avonden vaak door met tv kijken en gaat vrijwel dagelijks veel te laat naar bed.

Nadat Bas na een ruzie met zijn moeder een nacht niet thuiskomt en over straat zwerft, wordt hij door de politie meegenomen.

.....

Leeswijzer

In hoofdstuk 1 gaan we in op het belang van veiligheid en de vraag wat het begrip veiligheid eigenlijk inhoudt. We laten zien dat veiligheid een complex begrip is en moeilijk te vatten in een kernachtige omschrijving.

Hoofdstuk 2 gaat over het beoordelen van veiligheid. Aandachtspunten die praktijkwerkers in hun dagelijks werk hanteren, zijn hier terug te vinden. Ook aandachtspunten uit de literatuur worden besproken. Tenslotte geven we praktische tips en suggesties voor het beoordelen van veiligheid.

In hoofdstuk 3 staat het bespreken van veiligheid centraal. Achtereenvolgens komen gesprekken met ouders en gesprekken met kinderen aan bod. Steeds geven we daarbij aandachtspunten en tips.

In de bijlagen wordt een overzicht gegeven van de bestudeerde literatuur en de aandachtspunten voor het beoordelen van veiligheid.

1. Wat is veiligheid?

1.1 Waarom is veiligheid belangrijk?

De meeste mensen zijn het erover eens dat het gezin voor kinderen een veilige basis moet zijn. In de jeugdzorg- en jeugdbeschermingliteratuur wordt veiligheid dan ook genoemd als zeer belangrijk thema of aandachtspunt. Ook de praktijkwerkers benadrukken dat zij de veiligheid van het kind hoog op hun prioriteitenlijst hebben staan.

In de literatuur en de praktijk wordt veiligheid in de eerste plaats beschouwd als een taak of verantwoordelijkheid van de ouders of opvoeders.¹ Opvoeders moeten de voorwaarden scheppen zodat het kind zich goed kan ontwikkelen; zij moeten het kind onder andere veiligheid en geborgenheid bieden (Bakker, 2001). Ook de praktijkwerkers geven aan dat het in principe de verantwoordelijkheid van de ouders is om het kind te voorzien van zorg, toezicht en veiligheid.

In de literatuur en door de praktijkwerkers wordt benadrukt dat veiligheid een noodzaak is die altijd gewaarborgd moet worden. Als belangrijkste argument wordt genoemd dat veiligheid een *basisvoorwaarde voor een goede ontwikkeling is*: een kind moet zich veilig en geborgen voelen om zich gunstig te kunnen ontwikkelen.

Veiligheid is ook een *criterium voor het nemen van beslissingen* over kind en gezin. Wanneer ouders de veiligheid van hun kind onvoldoende kunnen waarborgen, is ingrijpen van buitenaf noodzakelijk, in de vorm van hulp of beschermingsmaatregelen. Het ontbreken van veiligheid wordt daarmee een legitimatie voor interventie in het gezin. Ook beslissingen over uithuisplaatsing of terugplaatsing worden - mede - gebaseerd op een beoordeling van de veiligheid van het kind.

1 In deze tekst gebruiken we de termen 'ouder' en opvoeder' door elkaar. Steeds bedoelen we daarmee de primaire opvoeder van het kind.

Veiligheid is tenslotte ook een *basisvoorwaarde voor behandeling*. Volgens ervaren hulpverleners is de veiligheid van het kind de eerste zorg en verantwoordelijkheid van professionals. In een goed hulpaanbod voor mishandelde kinderen moeten de fysieke en emotionele veiligheid van het kind steeds gewaarborgd zijn. Dit geldt voor, tijdens en bij afsluiting van de hulp (Ten Berge et al., 2003).

1.2 Wat verstaan we onder veiligheid?

In het Van Dale woordenboek staat veiligheid omschreven als het 'in veilige staat zijn', de toestand van iemand die veilig is. 'Veilig zijn' staat voor buiten gevaar zijn, het beschermd zijn tegen personen of gevaren die bedreigend zijn. Een veilige situatie betreft een zodanige situatie dat men beschermd is tegen aantasting of gevaar.

De manier waarop veiligheid en bedreiging in de literatuur worden omschreven, is divers. De meeste begripsomschrijvingen zijn abstract en indirect. Daarbij valt op dat in de jeugdbeschermingliteratuur het begrip veiligheid zelden wordt gebruikt. Het begrip bedreiging wordt wel gehanteerd, maar ook daarvan hebben we geen heldere omschrijving kunnen vinden. Slechts een enkele keer wordt een duidelijke omschrijving van veiligheid gegeven, zoals door Bartels en Heiner (1994), die de minimale behoefte aan veiligheid omschrijven als 'de behoefte aan een volwassene die overzicht en structuur brengt in het leven van de jeugdige, wiens aanwezigheid angstreducerend werkt, die continuïteit en stabiliteit bewerkstelligt en die de jeugdige voldoende ruimte laat voor eigen wensen en initiatief'.

Aspecten van veiligheid

In de meeste literatuur worden meer indirecte definities gegeven, bijvoorbeeld door een aantal kenmerken of aspecten van veiligheid te noemen (onder andere Bakker et al., 2000; Baartman, 2003). Deze beschrijvingen laten samengevat het volgende zien:

Veiligheid van een kind betekent ten eerste de aanwezigheid van *regelmaat en stabiliteit* in het gezin. Hieronder vallen begrippen als overzicht, structuur, continuïteit en voorspelbaarheid.

Een tweede aspect van veiligheid betreft de *lichamelijke en emotionele zorg* voor het kind. Dit wordt aangegeven met termen als zorg, acceptatie, basale verzorging

en bescherming. Veiligheid heeft hierbij niet alleen betrekking op het opvoedingsklimaat, maar ook op de leef-/woonomgeving (dus een veilige wooninrichting, buurt, et cetera).

In de derde plaats betreft veiligheid het *gevoel van geborgenheid* van kinderen. Kinderen die zich veilig en geborgen voelen, ervaren hun omgeving als een veilige basis van waaruit zij zich emotioneel kunnen ontwikkelen en een gevoel van innerlijke veiligheid krijgen. Het gevoel van veiligheid is gebaseerd op de relatie met de ouders en de overige gezinsleden; de gezinsbanden bieden het kind een beschermend schild tegen de buitenwereld (Greenspan, 2002).

Tenslotte betekent veiligheid voor het kind de *afwezigheid van geweld en misbruik*, en bescherming tegen enige vorm van misbruik (Woelinga et al., 1992). De praktijkwerkers geven geen specifieke omschrijving van veiligheid, maar noemen bovengenoemde punten wel als belangrijke kenmerken.

Dimensies van veiligheid

Veiligheid blijkt een complex begrip dat op verschillende manieren kan worden ingevuld. Naast de aspecten die hierboven zijn genoemd, zien we in de literatuur en praktijk een onderscheid in twee dimensies: fysieke en emotionele veiligheid. *Fysieke veiligheid* heeft betrekking op de lichamelijke integriteit en fysieke behoeften van het kind. Fysieke veiligheid is een voorwaarde voor een gezonde lichamelijke ontwikkeling en welzijn. Als de fysieke veiligheid niet is gewaarborgd, kan het kind lichamenlijk schade oplopen. In het ergste geval wordt zelfs het leven van het kind in gevaar gebracht.

Emotionele veiligheid heeft betrekking op de gevoelens van het kind en de relatie tussen kind en ouders. Het gaat dan om de affectieve en psychische dimensie van veiligheid. Een kind dat emotioneel veilig is, voelt zich geborgen en vertrouwt erop dat de opvoeders goed voor hem zorgen. Emotionele veiligheid is een basisvoorwaarde voor een gezonde psychische ontwikkeling van het kind. Het ontbreken van emotionele veiligheid leidt niet direct tot levensgevaar, maar kan wel ingrijpende gevolgen hebben voor de psychische gezondheid en het welzijn van het kind.

Afwezigheid van mishandeling en misbruik beschouwen we als een specifieke uitingsvorm van fysieke en emotionele veiligheid. Mishandeling en misbruik betekenen een schending van de lichamelijke integriteit. Tegelijkertijd wordt ook het vertrouwen van het kind in (bescherming door) de ouders geschonden, waardoor

het kind zich thuis niet meer veilig voelt. Veiligheid vanuit dit perspectief betekent dat het kind beschermd wordt tegen enige vorm van (herhaling van) mishandeling (en tegen druk van zijn gezinsleden, bijvoorbeeld om een beschuldiging in te trekken).

Baartman (2003) vat het bovenstaande mooi samen in drie aandachtspunten voor veiligheid:

- de zekerheid van het kind en/of van anderen dat basale verzorging van de fysieke behoeften van een kind voldoende gegarandeerd is;
- het vertrouwen van het kind en/of van anderen in continuïteit en kwaliteit van de dagelijkse zorg voor het welzijn van het kind; en
- de afwezigheid van elke vorm van geweld en van seksueel misbruik.

Uit het bovenstaande blijkt dat we veiligheid smal en breed kunnen opvatten. De *smalle opvatting* is beperkt tot de fysieke veiligheid van het kind: het waarborgen van de lichamelijke integriteit en de afwezigheid van levensgevaar. De *brede opvatting* betreft veiligheid als basisvoorwaarde voor een gezonde ontwikkeling. Fysieke en emotionele veiligheid en de beleving van het kind maken hier deel van uit. De fysieke en emotionele behoeften van kinderen zijn daarbij afhankelijk van leeftijd en ontwikkelingsniveau.

Welke invulling het begrip veiligheid in de praktijk krijgt, is mede afhankelijk van de beslissing die genomen moet worden. Bij de beslissing of onmiddellijk ingrijpen nodig is om het kind veilig te stellen, zal bijvoorbeeld de fysieke veiligheid van het kind voorop staan. Voor de beslissing of de thuissituatie voldoende veilig is om een uithuisgeplaatst kind te laten terugkeren, of bij beslissingen over uithuisplaatsing op langere termijn, zijn de ontwikkelingsperspectieven voor het kind op langere termijn leidend. In dat geval is de brede opvatting van veiligheid richtinggevend.

In deze handreiking hanteren we de brede opvatting van veiligheid, omdat daarmee alle relevante aspecten van veiligheid aan bod komen. Bovendien biedt de brede benadering meer mogelijkheden om recht te doen aan de emotionele behoeften van kinderen.

1.3 Conclusie

Veiligheid van kinderen is een essentieel thema bij het beoordelen van gezins-situaties. Dat blijkt zowel uit de literatuur, als uit de interviews met praktijkwerkers. Veiligheid is een belangrijke basisvoorwaarde voor een gezonde fysieke en psychische ontwikkeling van het kind. Het ontbreken van veiligheid legitimeert daardoor onderzoek naar en interventie in gezinnen door middel van hulp en/of bescherming.

Maar veiligheid blijkt ook een zeer complex begrip. Het is dan ook niet verwonderlijk dat in de literatuur en praktijk vrijwel geen heldere definities van veiligheid bestaan. Veiligheid blijkt te zijn samengesteld uit verschillende aspecten, die steeds verwijzen naar basale voorwaarden voor een gezonde ontwikkeling van het kind. In het algemeen hebben kinderen behoefte aan continuïteit en voorspelbaarheid in hun verzorging en opvoeding. Daarnaast wordt vaak een onderscheid gemaakt naar fysieke en emotionele behoeften. Fysieke veiligheid heeft dan betrekking op de lichamelijke integriteit en fysieke behoeften van het kind. Emotionele veiligheid heeft betrekking op de affectieve behoeften en gevoelens van het kind en de relatie tussen kind en ouders. Een kind dat misbruikt, mishandeld of verwaarloosd wordt, wordt op beide fronten bedreigd en tekort gedaan.

Samengevat concluderen we dat een kind thuis veilig is als het structureel kan rekenen op een volwassene die voorziet in zijn basale fysieke en emotionele behoeften, die hem beschermt tegen gevaar en die daarin continuïteit en voorspelbaarheid biedt. Deze brede opvatting van veiligheid geeft daarmee tevens de minimale condities weer waaronder een kind gezond en wel kan opgroeien.

2. Beoordelen van veiligheid

2.1 Inleiding

Veiligheid is niet alleen een complex, maar ook een normatief begrip. Wat we nog wel en niet meer acceptabel vinden, wordt beïnvloed door culturele, maatschappelijke en persoonlijke normen en waarden. Om de thuissituatie van een kind zo objectief mogelijk te beoordelen, is het raadzaam om richtlijnen te gebruiken waarover in de literatuur en praktijk consensus bestaat. In dit hoofdstuk beschrijven we wat volgens de bestudeerde literatuur en de geïnterviewde praktijkwerkers belangrijke criteria en aandachtspunten zijn om de veiligheid van kinderen te beoordelen. Daarbij valt op dat we weinig concrete normen (dat wil zeggen: maatstaven voor beoordeling) hebben gevonden. Wel worden verschillende aandachtspunten genoemd waar uitvoerend werkers op kunnen letten. Deze aandachtspunten zijn een concretisering van de aspecten die in hoofdstuk 1 beschreven zijn. Bij de aandachtspunten zien we ook de fysieke en emotionele dimensies van veiligheid terug. Er is echter geen één op één relatie. Soms is een aandachtspunt vooral fysiek of emotioneel van aard (bijvoorbeeld aandacht voor het kind).² Andere aandachtspunten, zoals regelmaat, betreffen zowel de fysieke, als de emotionele veiligheid van het kind.

In de volgende paragraaf geven we een overzicht van aandachtspunten uit de literatuur. De aandachtspunten die volgens de praktijkwerkers belangrijk zijn, volgen in paragraaf 2.3. Opvallend is dat de praktijkwerkers een prioritering aangeven. In de literatuur vinden we deze weging van de verschillende aandachtspunten vrijwel niet terug. Na de conclusie in paragraaf 2.4, geven we in de laatste paragraaf concrete voorbeelden en suggesties voor het beoordelen van veiligheid van kinderen.

2 In de literatuur wordt ook wel het onderscheid gemaakt tussen materiële en immateriële aandachtspunten; deze komen overeen met het onderscheid fysiek-emotioneel.

2.2 Aandachtspunten uit de literatuur

Het eerste aandachtspunt dat uit de literatuur naar voren komt, is *adequate basale verzorging* van het kind. Adequate basale verzorging betekent zorg voor de gezondheid en voor het fysiek welbevinden van het kind. Hiervoor is nodig de aanwezigheid van normale voorzieningen (zoals voedsel, ruimte, onderwijs, et cetera) en noodzakelijke spullen (kleding, een slaapplek, et cetera).

Het tweede aandachtspunt is een *fysiek veilige omgeving*. Dit houdt in dat het kind beschermd wordt tegen gevaar, bijvoorbeeld doordat er geen gevaarlijke voorwerpen in het huis zijn, de omgeving niet gevaarlijk is, er geen bedreigende toxische invloeden zijn en er toezicht is van een volwassene.

Het derde aandachtspunt betreft *structuur, continuïteit, stabiliteit en voorspelbaarheid* van de opvoeding en de opvoeder. De structuur moet voor het kind ondersteunend zijn en flexibel, dat wil zeggen aangepast aan wat het kind nodig heeft. Er moet altijd een volwassene beschikbaar zijn die duidelijke regels en grenzen hanteert en realistische eisen stelt. Het kind moet niet meer verantwoordelijkheid krijgen dan hij aankan en binnen die begrenzing de gevolgen van zijn gedrag kunnen ervaren (Bartels & Heiner, 1994).

Voldoende *emotionele en affectieve aandacht* wordt belangrijk gevonden voor de psychische veiligheid van het kind. Het gaat hier om aandacht in de zin van geborgenheid, steun, begrip en respect. De nadruk ligt daarbij op aandacht van de opvoeder voor het kind. De praktijkwerkers noemen als aandachtspunt dat er sprake moet zijn van een affectieve band tussen ouder kind. Daarbij gaat het om een wederzijds gevoel van genegenheid; een interactie tussen ouder en kind.

In de vijfde plaats dient in de opvoeding enig structureel gevaar voor het kind, in de zin van *kindermishandeling* (fysiek, seksueel en psychisch) *afwezig* te zijn. Een zesde aandachtspunt betreft de *veranderingsmogelijkheden van de ouders* en het *openstaan voor hulpverlening*. Belangrijk is dat ouders inzicht hebben in de problematiek en gemotiveerd zijn om hulp te aanvaarden. Ouders moeten ondersteuning accepteren en zich leerbaar opstellen, maar ook inzicht geven in hun eigen gedrag en indien nodig bereid zijn om zich te laten controleren (Vinke, 2003).

De aanwezigheid van *sociale steun en een sociaal netwerk* is vooral een aandachtspunt bij het in kaart brengen van aanknopingspunten voor verbetering en van factoren die een onveilige thuissituatie kunnen compenseren.

Tenslotte komen we in de literatuur het onderscheid tegen tussen *feitelijke* veiligheid (zoals die grotendeels van buitenaf is vast te stellen) en het *subjectieve gevoel* van veiligheid en geborgenheid van het kind zelf. De praktijkwerkers maken in hun beoordeling van veiligheid minder of geen gebruik van dit onderscheid.

2.3 Aandachtspunten uit de praktijk

De praktijkwerkers noemen een vijftal aandachtspunten die zij in het algemeen van belang vinden bij het beoordelen van veiligheid. Daarbij geven ze ook een prioritering aan. In grote lijnen geeft dit aan wat voor de praktijkwerkers het zwaarst weegt, al zal de balans in individuele situaties ook anders kunnen uitvallen.

In de eerste plaats worden situaties van *seksueel misbruik, fysieke mishandeling of geweld* per definitie als onveilig benoemd. Het getuige zijn van seksueel of fysiek geweld tussen ouders valt hier ook onder. Ook als er geen vast onderdak is, ernstig psychisch geweld of als het kind een groot gevaar voor zichzelf vormt, is de situatie voor het kind onveilig. Bij lichamelijke verwaarlozing ligt het wat genuanceerder. Als de *basiszorg afwezig* is, is sprake van een onveilige situatie. Maar bij minder ernstige vormen van verwaarlozing wordt bij de beoordeling van veiligheid ook gekeken naar de affectieve band tussen ouder en kind.

Op de tweede plaats noemen de praktijkwerkers de *affectieve band* tussen ouder en kind. Een goede affectieve relatie geeft het kind een gevoel van basisveiligheid en is een voorwaarde voor een gezonde psychische ontwikkeling. Een situatie waarin sprake is van een goede affectieve band tussen ouder en kind, maar waar wel veel andere gebreken zijn, vinden de praktijkwerkers relatief minder zorgelijk dan een situatie waarin in de basale fysieke behoeften is voorzien, maar de affectieve band ontbreekt.

Het derde aandachtspunt betreft de aanwezigheid van *rust, reinheid en regelmatig* (de 3 R's) binnen het gezin. De beoordeling hiervan is afhankelijk van de leeftijd van het kind. Voor een jong kind zijn sommige dingen vanzelfsprekend bedreigender dan voor oudere kinderen, omdat zij meer kwetsbaar en afhankelijk zijn (denk bijvoorbeeld aan de lichamelijke verzorging of voeding van een baby versus een tiener). Met andere woorden: de norm van wat nog wel en wat niet meer als veilig wordt gezien, is leeftijdsafhankelijk.

Een vierde belangrijk aandachtspunt is de aanwezigheid van *voldoende toezicht van een volwassene* die verantwoordelijkheid voor het kind neemt. Dit hoeft niet per sé de ouder te zijn. Ook hierbij geldt dat de norm ('voldoende') leeftijdsafhankelijk is: een baby mag je niet alleen laten en een 15-jarige kan langer alleen zijn dan een zesjarige.

Het vijfde aandachtspunt betreft de *veranderingsmogelijkheden van de ouder(s)*. Om onveilige situaties in positieve zin te kunnen veranderen, is het nodig dat ouders de problemen (h)erkennen en bereid en in staat zijn om te werken aan verbetering.

Naast deze algemene aandachtspunten spelen bij de beoordeling van individuele situaties ook de volgende overwegingen mee.

- De aanwezigheid van een sociaal netwerk: zijn er andere volwassenen die kunnen inspringen waar ouders tekort schieten?
- Signalen van het kind: gedrag of gedragsproblemen, schoolprestaties, vriendjes, gevoel van veiligheid.
- Pedagogische vaardigheden van de ouders.

De praktijkwerkers geven aan dat het lastig is om in het algemeen aan te geven waar precies de grens ligt tussen veilige en onveilige situaties. Het gaat om de combinatie van factoren in relatie tot de leeftijd van het kind en mogelijkheden voor verbetering. Over het algemeen vinden zij de grens makkelijker te beoordelen als de fysieke veiligheid in het geding is. Fysieke aspecten van veiligheid zijn concreter en objectiever vast te stellen (bijvoorbeeld: heeft een kind veel blauwe plekken op ongewone plaatsen, krijgt het voldoende te eten?). Emotionele aspecten zijn subjectiever en moeilijker grijpbaar en daardoor lastiger te beoordelen. Volgens de praktijkwerkers betekent dit dat in de praktijk de fysieke veiligheid vaak de basis is waarop besloten wordt tot ingrijpen in het gezin.

2.4 Conclusie

De aandachtspunten die in de literatuur en door praktijkwerkers worden genoemd, komen in grote mate overeen. De belangrijkste aandachtspunten voor het beoordelen van de veiligheid van kinderen zijn:

1. afwezigheid van seksuele, fysieke en psychische mishandeling;
2. aanwezigheid van basale verzorging en bescherming;
3. affectieve relatie tussen ouder en kind, aandacht van ouder voor kind;
4. regelmaat, structuur en continuïteit;
5. voldoende toezicht van een volwassene;
6. gevoel van veiligheid van het kind;
7. veranderingsmogelijkheden van de ouder(s);
8. steun uit het sociaal netwerk.

Uit de genoemde aandachtspunten blijkt dat het beoordelen van de veiligheid van kinderen niet ophoudt bij het in kaart brengen van de gezinssituatie. Minstens zo belangrijk is de vraag wat er moet veranderen om de situatie voor het kind (weer) voldoende veilig te maken. Met andere woorden: welke aanknopingspunten en mogelijkheden tot verbetering zijn er? De inschatting of ouders kunnen en/of willen veranderen speelt daarbij een belangrijke rol. Daarnaast kan het sociaal netwerk kansen bieden om kind en ouders te ondersteunen en/of te compenseren voor een onveilige thuissituatie.

2.5 Van aandachtspunten naar concrete zaken: voorbeeldvragen en suggesties

In deze paragraaf geven we voorbeeldvragen en suggesties om de genoemde aandachtspunten concreter te beoordelen.³ De kunst is om aan de hand hiervan individuele situaties in kaart te brengen en af te wegen wat in die situatie het zwaarst weegt. Het kan zijn dat er op veel punten zorgen zijn, die tezamen leiden tot de conclusie dat het kind niet veilig is. Maar het kan ook zijn dat de gezinssituatie op één punt zo bedreigend is dat onmiddellijk ingrijpen noodzakelijk is, bijvoorbeeld als het leven van het kind in gevaar is.

Met uitzondering van de prioritering die de praktijkwerkers hebben aangegeven, is er voor de afweging van zorgen en signalen in individuele zaken geen algemeen geldende richtlijn of formule te geven. De werker moet dit doen op grond van zijn of haar kennis en ervaring en in overleg met collega's. Zoals we in hoofdstuk 1

3 De voorbeeldvragen zijn deels afkomstig uit de bestudeerde literatuur (zie bijlage 1) en deels uit eigen ervaring en inzichten.

aangaven, speelt daarbij ook de beslissing die je moet nemen een rol. Het is goed om de afweging en de gronden waarop goed vast te leggen, zodat voor iedereen inzichtelijk is waar het oordeel op gebaseerd is.

Tips voor een zorgvuldige beoordeling

Essentieel bij het beoordelen én het bespreken van veiligheid is een neutrale basishouding. De werker moet zich een beeld vormen van onder andere de omgang tussen ouder en kind, de leefomstandigheden en de mogelijkheden van de ouder. Daarbij spelen altijd persoonlijke normen en waarden een rol: wat men nog wel of niet meer acceptabel vindt, wordt mede bepaald door het eigen referentiekader. Toch is het belangrijk om zo objectief mogelijk te beoordelen en je te realiseren dat verschillende gezichtspunten mogelijk zijn. De volgende tips helpen de werker bij het zo objectief mogelijk kijken:

- Bekijk de zaak van verschillende kanten: verzamel informatie over verschillende onderwerpen en bij verschillende informanten.
- Lijstjes met aandachtspunten helpen om geen belangrijke zaken over het hoofd te zien.
- Maak onderscheid tussen concrete, feitelijke informatie en de beleving of mening van anderen.
- Vraag altijd goed na wat een ander bedoelt.
- Let op dat niet alleen aandacht wordt besteed aan fysieke of materiële aspecten van veiligheid. Deze zijn, doordat ze concreter zijn, makkelijker vast te stellen dan emotionele aspecten. Maar daarmee is het beeld mogelijk niet volledig.
- Bespreek het oordeel over de veiligheid van het kind met teamleden of een leidinggevende. Zij kunnen adviseren of in ieder geval hun visie delen. Het kan ook prettig zijn om een collega van buitenaf mee te laten kijken, zeker als de werker veel met het gezin werkt en er 'middenin' zit. Het bespreken van de gezinssituatie met anderen kan een zekerder gevoel geven over de beslissingen die de werker neemt. De kans dat de situatie verkeerd wordt ingeschat of signalen of patronen over het hoofd worden gezien, wordt hierdoor ook verkleind.
- Bespreek de veiligheid in het gezin altijd met teamleden als er zich problemen voordoen, als twijfels bestaan over het eigen oordeel, of als de veiligheid van de werker of die van de gezinsleden in gevaar komt. Moeilijke beslissingen moeten nooit alleen worden genomen.

Uitwerking van de aandachtspunten

Waar moeten werkers nu concreet op letten als zij de veiligheid van individuele kinderen beoordelen? Ons uitgangspunt is dat de genoemde aandachtspunten basisvoorwaarden zijn die gelden voor alle kinderen in alle gezinnen in Nederland. Deze punten zijn dus altijd belangrijk om mee te nemen in de beoordeling. Maar elk aandachtspunt kan op verschillende manieren worden ingevuld. Culturele verschillen spelen hierbij mee. De vragen en suggesties die we in deze paragraaf geven, zijn daarom vooral bedoeld als voorbeelden om de aandachtspunten concreter te beoordelen. In bijlage 2 geven we een overzicht hiervan.

De aandachtspunten en voorbeeldvragen zijn positief geformuleerd als kenmerken en voorbeelden van veilige thuissituaties. Alleen de voorbeeldvragen bij het eerste aandachtspunt beschrijven onveilige situaties, namelijk als het kind slachtoffer of getuige is van mishandeling of misbruik.

1. Afwezigheid van seksueel misbruik, fysieke of psychische mishandeling

Wordt het kind thuis seksueel misbruikt?

Van seksueel misbruik is sprake als een volwassene het kind betreft bij seksuele activiteiten, met als doel bevrediging van seksuele behoeften en/of financieel gewin van de volwassene zelf. Seksuele activiteiten variëren van bekluren en aanraken tot gedwongen penetratie.

Wordt het kind thuis fysiek mishandeld?

Fysieke mishandeling betreft situaties waarin een ouder lichamelijk geweld gebruikt tegen het kind, zodanig dat het kind daar lichamelijke of psychische gevolgen van ondervindt of kan ondervinden. Voorbeelden van fysieke mishandeling zijn slaan (al dan niet met een voorwerp), schoppen, branden, vastbinden, hardhandig door elkaar schudden.

Wordt het kind thuis psychisch mishandeld?

Psychische mishandeling betreft gedrag en houding van ouders waaruit afwijzing van en vijandigheid naar het kind blijkt: bijvoorbeeld systematisch kleineren, bekritisieren, uitschelden, bang maken, opsluiten. Ook het afdwingen van regels en grenzen door verbale machtsuitoefening, zoals schreeuwen en dreigen, valt onder psychische mishandeling.

Wordt het kind door iemand buiten het gezin mishandeld of misbruikt én doen ouders niets of te weinig om het kind daartegen te beschermen?

Is het kind getuige van seks of seksueel geweld tussen de ouders of andere volwassenen?

Is het kind getuige van fysiek en/of psychisch geweld tussen de ouders?

Let op: Maak goed onderscheid tussen concrete, feitelijke informatie en ‘verhalen’ van betrokkenen of buitenstaanders. Vaak zijn kinderen slachtoffer van meerdere vormen van kindermishandeling tegelijkertijd. Ook gaan geweld tussen de partners en kindermishandeling vaak samen.

Tip: Neem bij twijfel altijd contact op met het Advies- en Meldpunt Kindermishandeling voor advies.

Tip: Een gedetailleerde uitwerking en voorbeelden van verschillende vormen van kindermishandeling zijn te vinden in ‘De maat van kindermishandeling: meldcode en criteria kindermishandeling’ (P. Baeten & J. Willems, 2004, Amsterdam: SWP).

2. Aanwezigheid van basale verzorging en bescherming

Is er binnen het gezin tenminste één vaste volwassene aanwezig die zorgt voor adequate basale verzorging van het kind?

Adequate basale verzorging betekent zorg voor de gezondheid én voor het fysiek welbevinden van het kind. Adequate basale verzorging kan onderverdeeld worden in de aanwezigheid van normale voorzieningen en de aanwezigheid van noodzakelijke spullen.

Normale voorzieningen zijn:

- Voedsel: voldoende en gezond eten en drinken, passend bij de leeftijd van het kind.
- Ruimte: onderdak, speelruimte.
- Lichamelijke verzorging: regelmatig wassen, nagels knippen, haren verzorgen, luiers verschonen.
- Verwarming.

- Medische zorg: nakomen van afspraken met arts, tandarts, consultatiebureau; toezien op medicijngebruik (indien nodig).

Noodzakelijke spullen zijn:

- Kleding: schone, passende kleren en passende schoenen (beide aangepast aan het seizoen).
- Een slaapplek.

Is er binnen het gezin tenminste één vaste volwassene aanwezig die het kind beschermt?

Het kind heeft tenminste één vaste verzorger die zorgdraagt voor een fysiek veilige omgeving. Voorbeelden hiervan zijn:

- De woning is voorzien van de nodige veiligheidsmaatregelen, passend bij de leeftijd van het kind (bijvoorbeeld traphekjes).
- Gevaarlijke of giftige middelen (schoonmaakmiddelen, alcohol, medicijnen) zijn afwezig of tenminste buiten handbereik.
- Gevaarlijke voorwerpen (mes, wapens) zijn afwezig of tenminste buiten handbereik.
- Er zijn geen drugs in huis.

Is er binnen het gezin tenminste één vaste volwassene aanwezig die ervoor zorgt dat het leerplichtige kind naar school gaat?

Hoewel onderwijs niet direct onder basale verzorging valt, is het wel een noodzakelijke voorziening voor een goede ontwikkeling van het kind. Leerplichtige kinderen die thuis worden gehouden of veel spijbelen zonder geldige reden, worden in hun ontwikkeling belemmerd.

3. Affectieve relatie tussen ouder en kind / aandacht van ouder voor kind

Is er sprake van een affectieve band tussen ouder(s) en kind?

Een goede band tussen ouders en kind betekent dat het kind zich thuis veilig en geborgen kan voelen. De ouder heeft aandacht voor het kind en toont zich betrokken. Een goede band is bijvoorbeeld te zien aan:

- Gezinsleden tonen wederzijds aandacht voor elkaar (bijvoorbeeld luisteren, oogcontact).
- Fysieke uitingen van affectie (zoals knuffelen, aanhalen, aai over de bol).
- Het kind geeft aan zich veilig en geborgen te voelen.

- De ouders steunen het kind bij dingen die voor het kind spannend of belangrijk zijn.
- De ouders tonen begrip voor reacties en gevoelens van het kind.
- De ouders hebben interesse in het kind, zijn leefwereld en zijn persoon.
- Respect: de ouders nemen behoeften, wensen en gevoelens van het kind serieus.

Is er binnen het gezin tenminste één vaste verzorger emotioneel beschikbaar voor het kind?

Emotionele beschikbaarheid betekent dat de ouder niet volledig in beslag genomen is door eigen problematiek of andere zaken. De ouder heeft oog voor wat het kind nodig heeft en stimuleert het kind. Mogelijke signalen dat een ouder emotioneel niet beschikbaar is:

- Verslaving aan alcohol of drugs.
- Psychische of psychiatrische problemen (depressiviteit, angststoornis psychotisch, borderline, et cetera).
- Verstandelijk gehandicapt.
- Partnergeweld.
- Grote financiële of sociale problemen.

4. Regelmaat, structuur en continuïteit

Kinderen hebben behoefte aan voorspelbaarheid en duidelijkheid. Dat geeft hen een gevoel van veiligheid. De leefwereld is voor het kind voorspelbaar wanneer het kan rekenen op regelmaat, structuur en continuïteit in de verzorging en opvoeding.

Let op: De behoefte aan continuïteit en voorspelbaarheid verschilt per kind en is mede afhankelijk van leeftijd, ontwikkelingsniveau en persoonlijkheid!

Is er regelmaat en stabiliteit in de dagelijkse verzorging en opvoeding?

- Het kind kan rekenen op minimaal één vaste verzorger.
- Er is een regelmatig dag- en nachtritme voor het kind (slapen, eten, naar school gaan, en dergelijke). Bijvoorbeeld: de kinderen hebben een vaste bedtijd.
- De leefomgeving of -omstandigheden zijn stabiel (bijvoorbeeld geen frequente verhuizingen, schoolwisselingen, wisselende opvoeders).

- Veranderingen in de leefomgeving of -omstandigheden worden aangekondigd, zodat het kind weet wat er gaat gebeuren en wat dat voor hem/haar betekent.

Hanteren de ouders duidelijke en op het kind afgestemde regels en grenzen?

- Duidelijke regels en grenzen: niet teveel, niet te weinig.
- Ruimte voor eigen initiatief en experimenteren van het kind.
- Regels en grenzen worden consequent gehanteerd.

Stellen de ouders realistische eisen aan het kind?

- Het kind wordt aangesproken op zijn mogelijkheden en aangemoedigd deze te gebruiken (kind mag bijvoorbeeld meehelpen in huis).
- Het kind krijgt niet meer verantwoordelijkheid dan het aankan.
- Het kind krijgt geen ouderrol of opvoederstaken opgelegd.

5. Voldoende toezicht van een volwassene

Is er binnen het gezin tenminste één vaste volwassene aanwezig die toezicht houdt op het kind?

- Het kind wordt niet (te lang) alleen gelaten.
- 's Nachts is er altijd tenminste één volwassene aanwezig.
- Indien nodig regelen van geschikte oppas.

Let op: Ook hier geldt dat de mate van toezicht die nodig is afhangt van de leeftijd, persoonlijkheid en mogelijkheden van het kind. Bij een baby moet er bijvoorbeeld altijd een volwassene fysiek aanwezig (in de buurt) zijn. Een schoolkind kan korte tijd alleen zijn en een puber langer.

Let op: Teveel toezicht is ook niet goed, het kind moet ook ruimte krijgen om te experimenteren met zelfstandig dingen doen.

6. Gevoel van veiligheid van het kind

Een kind kan objectief gezien in een veilige omgeving opgroeien, maar dat zelf toch anders beleven. Of omgekeerd: het kind voelt zich veilig, maar de opvoedingssituatie is toch bedreigend. Daarom is het belangrijk na te gaan hoe het kind zijn thuissituatie beleeft. Daarnaast is aan gedrag en ontwikkeling af te lezen hoe het met het kind gaat.

Voelt het kind zich thuis veilig en geborgen?

- Hoe praat het kind over zijn ouders, gezin, thuissituatie?

Een kind dat zich veilig voelt kan onder meer⁴:

- Een hechte relatie met anderen aangaan;
- Zijn gevoelens en wensen goed verwoorden;
- Problemen oplossen en initiatief nemen;
- Meerdere oorzaken en nuances van zaken zien;
- Helder over zichzelf praten en innerlijke normen ontwikkelen.

Zijn er signalen in gedrag en ontwikkeling dat het kind zich niet op zijn gemak voelt?

Bijvoorbeeld:

- Angstig, teruggetrokken, piekerend gedrag;
- Agressief, antisociaal gedrag;
- Slechte schoolprestaties;
- Weinig of geen vriendjes;
- Slaapproblemen, eetproblemen, bedplassen.

Let op: Deze signalen kunnen natuurlijk ook andere oorzaken hebben!

7. Veranderingsmogelijkheden van de ouder(s)

Heeft de ouder inzicht in de problematiek?

- De ouder erkent en/of herkent de zorgen.
- De ouder voelt zich verantwoordelijk voor de veiligheid van het kind.
- De ouder ziet wat de behoeften van het kind zijn.
- De ouder begrijpt wat de onveilige situatie voor het kind betekent.
- De ouder is bereid en in staat om naar zijn/haar eigen aandeel in de problemen te kijken.

Is de ouder bereid en in staat om de situatie voor het kind in positieve zin en permanent te veranderen?

- De ouder erkent dat hulp nodig is.
- De ouder wil uit zichzelf meewerken aan verbeteringen (intrinsieke motivatie).
- De ouder werkt mee onder dwang of drang (externe motivatie).

4 Greenspan, 2002.

- De ouder accepteert ondersteuning of hulp van bekenden en/of professionals.
- De ouder kan daadwerkelijk nieuwe dingen aanleren, bijvoorbeeld gedrag en houding naar het kind.
- De ouder kan nieuw geleerde vaardigheden ook in andere situaties toepassen.

Veranderingsmogelijkheden zijn over het algemeen beperkt als de opvoeder:

- Verslaafd is;
- Verstandelijk gehandicapt (zwakbegaafd) is;
- Een ernstige psychiatrische stoornis heeft;
- Geen empathie voor het kind heeft, het kind volledig afwijst;
- Ontoereikende sociale vaardigheden heeft;
- Het kind zeer ernstig mishandelt.

Tip: Informatie over het verloop en de resultaten van eerdere hulpverlening kan aanwijzingen geven voor de veranderingsmogelijkheden en -bereidheid van ouders.

8. Steun uit het sociaal netwerk

Is steun uit het sociaal netwerk beschikbaar voor de ouders?

Er moet tenminste één betrouwbare persoon naast de ouder(s) zijn die als vangnet kan dienen voor het kind, bijvoorbeeld als de ouder(s) ziek is en/of er extra hulp of opvang nodig is.

- Kunnen ouders terugvallen op familie, kennissen of burens voor praktische hulp en ondersteuning bij de opvoeding en verzorging van het kind?
- Wie zijn belangrijke bronnen van steun voor de ouder zelf (bijvoorbeeld bij persoonlijke problemen en vragen)?
- Heeft de ouder een ondersteunende werkkring?

Is er een sociaal netwerk beschikbaar voor het kind?

- Heeft het kind vriendjes of vriendinnetjes, stimuleren ouders dit?
- Heeft het kind goed contact met een leerkracht?
- Zijn er voor het kind andere belangrijke volwassenen die een ondersteunende of beschermende rol (kunnen) hebben?

Tip: Vraag vooral ook aan de ouder(s) en het kind zelf wie voor hen belangrijke anderen zijn en in welk opzicht.

3. Bespreken van veiligheid

3.1 Inleiding

Voor het beoordelen van de veiligheid van kinderen zijn gesprekken met de betrokkenen een belangrijk middel. In de eerste plaats om een breder beeld te krijgen: wat is er volgens hen aan de hand en hoe ervaren zij de situatie? Ten tweede om je eigen zorgen en (voorlopige) conclusies voor te leggen en te bespreken. En tenslotte om in te schatten welke mogelijkheden ouders hebben om de veiligheid van hun kinderen te verbeteren. In deze paragraaf vatten we samen welke aandachtspunten en suggesties praktijkwerkers en literatuur geven voor deze gesprekken.⁵ Daarbij maken we een onderscheid tussen gesprekken met ouders en gesprekken met kinderen. De genoemde punten zijn niet specifiek voor het bespreken van veiligheid. Ze zijn ook bruikbaar bij gesprekken over andere moeilijke thema's.

Volgorde van de gesprekken

Over het algemeen zal eerst het gesprek met de ouder(s) plaatsvinden. De praktijkwerkers vinden dit belangrijk om te vermijden dat zij het kind in een loyaliteitsconflict brengen. In situaties van seksueel misbruik kan daarnaast een onderscheid worden gemaakt tussen gesprekken met de misbruikende en de niet-misbruikende ouder (Spanjaard & Haspels, 2005). Eerst vindt een gesprek met de niet-misbruikende ouder plaats. Daarna een gesprek met de niet-misbruikende ouder en het kind, waarbij het kind kort kan vertellen wat hem is overkomen en de ouder kan zeggen dat hij het niet goed vindt dat dit gebeurt. Vervolgens wordt gesproken met de beschuldigde ouder. Tenslotte kan een gesprek met de niet-misbruikende en de beschuldigde ouder samen plaatsvinden.

⁵ Voor de geraadpleegde literatuur verwijzen we naar bijlage 1.

3.2 Gesprek met de ouder(s)

Stappen in het gesprek

In het gesprek met ouders zijn een aantal inhoudelijke stappen te onderscheiden. Het is handig om het gesprek met de ouder(s) aan de hand van deze stappen te voeren.

1. Bespreek het doel van het gesprek.
2. Benoem concreet de zorgen over het kind. (Afhankelijk van de situatie gaat het om jouw eigen zorgen of de zorgen die gemeld zijn.) Wees daarbij zo concreet mogelijk: welke feiten, observaties e.d. liggen daaraan ten grondslag?
3. Laat ouders reageren: hoe vinden zij het dat je hierover begint, herkennen zij de zorgen en problemen, wat vinden zij daarvan, wat vinden zij zelf moeilijk in de opvoeding van hun kind?
4. Vraag de ouders wat volgens hen de oorzaak van de problemen zou kunnen zijn.
5. Spreek jouw zorg uit over de problemen die je ziet. Refereer daarbij aan algemene kennis over mogelijke gevolgen voor het kind. Bijvoorbeeld: 'we weten dat ... altijd schadelijk is voor de ontwikkeling van kinderen' of 'we weten dat kinderen in dit soort situaties het moeilijk hebben met ... / ... juist hard nodig hebben'.
6. Bespreek jouw verwachtingen ten aanzien van de ouder en wijs de ouders op hun verantwoordelijkheid naar het kind. Bespreek ook dat kinderen nooit (mede)verantwoordelijk zijn voor hun eigen veiligheid!
7. Sluit het gesprek af met concrete afspraken en/of informatie over het vervolgtraject.

Houding

Voor een goed verloop van het gesprek is een neutrale houding van groot belang. Dat biedt de meeste kansen om een band te scheppen en om ouders betrokken en gemotiveerd te maken voor verbeteringen. Uit de literatuur, maar vooral uit de praktijk komen de volgende aandachtspunten:

1. *Wees open en eerlijk*

- over de reden voor het gesprek;
- over jouw zorgen en/of die van anderen

Bespreek ook eerlijk als je vindt dat het gedrag of de houding van de ouders schadelijk is voor het kind.

2. *Wees duidelijk over jouw rol en positie*

- Maak duidelijk wat het doel van het gesprek is.
- Geef aan vanuit welke positie je met de ouders praat, wat jouw taak is (bijvoorbeeld onderzoeken wat er aan de hand is).
- Geef ook aan wat je niet doet en wat je beperkingen zijn (bijvoorbeeld dat je geen hulp verleent of de problemen voor het gezin gaat oplossen).

In de praktijk blijkt er een (klein) verschil in benadering van ouders tussen hulpverleners (IPT-ers) en onderzoekers van AMK en Raad. Dit hangt samen met de rol en positie die de praktijkwerker heeft ten opzichte van het gezin. De hulpverlener moet samen met de ouders werken aan verbetering en verandering. Daartoe moet hij naast de ouders blijven staan en een band met hen opbouwen. Als insteek van het gesprek gebruiken IPT-ers daarom wel de dwingende adviezen en oordelen van de verwijzer, in plaats van hun eigen zorgen. Onderzoekers hebben een andere rol; zij moeten primair beoordelen wat er aan de hand is en of de gemelde zorgen terecht zijn. Zij steven over het algemeen niet naar een positie naast de ouder.

3. *Beschuldig of veroordeel niet, maar wees neutraal*

- Stel het belang van het kind centraal.
- Benadruk dat jullie gezamenlijk belang is en houdt dat als uitgangspunt.
- Bespreek wat kinderen in het algemeen nodig hebben om gezond en veilig op te groeien.
- Ga onderzoekend en niet oordelend te werk.
- Neem nooit de term kindermishandeling in de mond. Praat in plaats daarvan over zorgen over de ontwikkeling van het kind of de gezinssituatie.
- Doe gewoon over veiligheid.

4. *Neem de ouder serieus*

- Toon algemene interesse en nieuwsgierigheid in de ouder.
- Nodig ouders uit om hún verhaal te vertellen en luister daar met aandacht naar.
- Respecteer de ervaringsdeskundigheid en goede intenties van de ouders met betrekking tot hun kind. De meeste ouders willen het beste voor hun kinderen!
- Spreek ouders aan op hun ouderschap (met hun zorgen en verantwoordelijkheid voor het kind).
- Laat de ouder rustig uitpraten en zonodig 'stoom afblazen'. Toon begrip voor hun reactie.
- Bespreek met ouders wat zij zelf willen met betrekking tot de veiligheid van hun kind. Stimuleer hen om zelf met oplossingen te komen.
- Betrek de ouders zo mogelijk bij de beslissingen die je neemt; zorg in ieder geval dat je hen goed informeert.

Andere tips voor het gesprek

1. *Wees zo concreet mogelijk*

- Praat over waarneembare ervaringen; benoem wat je ziet (gedrag, lichamenlijk, e.d.).
- Onderbouw je eigen zorgen met concrete voorbeelden en gegevens uit observatie of onderzoek.
- Als een gesprek over het kind te confronterend is, kan je ook beginnen bij zorgen van de ouder (bijvoorbeeld 'ik zie dat u het moeilijk hebt met de opvoeding').

2. *Stel open vragen*

- Open vragen zijn vragen waarbij je de ander niet een bepaalde richting opstuurt en waarop verschillende antwoorden mogelijk zijn, bijvoorbeeld: 'Hoe reageert u als uw kind?' of 'Wat doet u als uw kind ...?'.
- Vraag concreet door als het antwoord daartoe aanleiding geeft.
- Stel alleen gesloten vragen als het gesprek al op gang is en deze vraag onvermijdelijk is om een goed beeld te krijgen in de opvoedingsmethoden van ouders of iemand te stimuleren tot een uitspraak (bijvoorbeeld: 'Slaat u uw kind wel eens als het ...?').
- Stel geen suggestieve vragen.

3. *Benoem emoties en weerstanden*

Als je merkt dat ouders moeite hebben met zaken, bespreek dit dan. Vraag eventueel door naar de achterliggende redenen.

4. *Benoem positieve zaken*

Bijvoorbeeld: 'Ik merk dat je graag een goede ouder wilt zijn', 'Leuk dat jullie met het hele gezin ...'.

5. *Overdragen van informatie*

Let op bij het doorgeven van informatie dat je een kind of ouder niet in gevaar brengt.

3.3 **Gesprek met het kind**

Algemene aandachtspunten

Stel jezelf eerst de vraag of het nodig en wenselijk is om met het kind te spreken.

Waarom wil je dat, met welk doel? En hoe schat je de reactie van het kind in?

Over het algemeen kan een gesprek met het kind veel informatie opleveren, mits het kind dit gesprek aankan. Dat hangt onder andere af van de leeftijd. Vanaf een jaar of vijf, zes vinden de geïnterviewde praktijkwerkers het zinvol om met het kind te praten.

Eerder noemde we al dat het gesprek met het kind bij voorkeur plaatsvindt ná het gesprek met de ouders. Hiermee kunnen loyaliteitsproblemen voor het kind worden voorkomen, het kind voelt zich dan niet gedwongen om zonder dat ouders het weten over hen te praten. In dit verband is het ook prettig als de ouders toestemming hebben gegeven voor het gesprek. Het kind weet dan dat zijn ouders het goed vinden dat hij met jou praat.

Het gesprek vindt in principe plaats zonder aanwezigheid van de ouder(s), zodat het kind niet beïnvloedt wordt. Het kind moet zich vrij voelen om alles te kunnen zeggen wat het wil zeggen.

Stappen in het gesprek

1. Begin het gesprek met algemene zaken, zodat het kind zich op zijn gemak kan voelen.
2. Leg uit wat de bedoeling is van het gesprek en wat je met de informatie van het kind gaat doen.

3. Bespreek de thuissituatie met het kind. Laat vooral het kind aan het woord.
4. Leg uit dat ouders en niet kinderen verantwoordelijk zijn voor een veilige en prettige thuissituatie. Bespreek dat het kind geen schuld heeft aan de problemen die er zijn.
5. Vraag het kind wat hij zelf graag anders zou zien en van wie zij daarbij hulp zouden willen. Bespreek mogelijke oplossingen. Houdt er rekening mee dat dit voor ieder kind verschillend is: als een kind bijvoorbeeld lange tijd voor zichzelf gezorgd heeft, heeft het misschien behoefte aan veel vrijheid. Daar moet je in het hulpaanbod rekening mee houden.
6. Rond het gesprek zo concreet mogelijk af: vertel wat er verder gaat gebeuren en maak afspraken over wat het kind aan de ouders wil vertellen en wat zij willen dat jij vertelt.
7. Zorg dat het kind na het gesprek opgevangen wordt door iemand die hij vertrouwt. Dit moet natuurlijk vóór het gesprek al geregeld zijn!

Houding

Over het algemeen is een rustige en belangstellende houding voor kinderen het prettigst. Kinderen moeten zich uitgenodigd (en niet gedwongen!) voelen om te vertellen wat zij kwijt willen. De volgende aandachtspunten kunnen daarbij helpen.

1. *Toon betrokkenheid*

- Laat merken dat je belangstelling hebt voor het verhaal van het kind.
- Luister aandachtig en laat het kind uitspreken. Let op dat je niet te snel gaat invullen; zeker jonge kinderen hebben tijd nodig om hun gedachten te formuleren en uit te spreken.

2. *Neem het kind serieus*

- Neem de tijd om het kind te laten vertellen
- Luister niet alleen aandachtig naar het verhaal, maar ook naar de achterliggende gevoelens. Benoem die waar nodig.
- Bedenk dat kinderen meestal heel goed in de gaten hebben wat er aan de hand is.
- Realiseer je dat kinderen (zeker vanaf een jaar of acht) vaak heel goed weten wat ze willen. Neem wensen en oplossingen van het kind serieus.

3. *Respecteer de gevoelens van het kind*

Het gesprek kan emoties en loyaliteitsgevoelens oproepen. Houd er rekening mee dat het gesprek voor kinderen daardoor erg moeilijk kan zijn en dat ze misschien liever niet (verder) willen praten. Respecteer dit!

Andere tips voor het gesprek

1. *Stem af op het kind*

Houd rekening met de leeftijd van het kind, hoe open het kind is en wat het zelf vertelt:

- Pas je taalgebruik aan het niveau van het kind aan.
- Laat het kind in eigen woorden vertellen.

2. *Stel open vragen*

- Stel veel concrete en open vragen: 'Wat vindt het kind er zelf van, welke oplossingen zou hij willen?'.
- Vraag indien nodig concreet (maar open) door: 'Wanneer was dat, hoe ging dat, wie waren er bij?'. Vraag naar meerdere situaties.
- Stel als open vragen niet lukken concrete vragen waarop het kind alleen ja of nee hoeft te antwoorden (of te knikken).
- Stel geen suggestieve vragen, met name jonge kinderen zijn daar erg gevoelig voor.

3. *Houdt evenwicht in de sfeer van het gesprek*

- Leg niet teveel nadruk op wat het kind moeilijk, naar, verdrietig, enzovoorts vindt. In plaats daarvan kan je vragen wat het kind graag anders zou willen.
- Vraag ook naar dingen die het kind thuis wel fijn vindt.
- Let op dat het gesprek op een voor het kind prettige manier afgesloten wordt.

4. *Let op loyaliteit*

Kinderen blijven loyaal aan hun ouders. Wees hierop alert:

- Realiseer je dat het kind uit loyaliteit problemen kan bagatelliseren, er niet over wil praten, of zijn ouders niet wil beschuldigen.
- Het kind kan ook bang zijn voor straf en daardoor niet willen praten.
- Kraak (gedrag van) ouders niet af (maar praat het ook niet goed!).

5. *Beloof geen geheimhouding!*

Geheimhouding beperkt de mogelijkheden die je hebt om het kind te helpen.

- Leg het kind uit waarom je geen geheimhouding kan beloven.
- Spreek af dat je het kind informeert of met het kind overlegt over de stappen die je neemt.

Bijlage 1

Geraadpleegde literatuur

Met betrekking tot het beoordelen van veiligheid:

Adriaenssens, P., Smeyers, L., Ivens, C., & Vanbeckevoort, B. (1998). *In vertrouwen genomen. Voor iedereen die met kinderen omgaat*. Tiel: Lannoo.

Baartman (2003). Controle en expertise in de jeugdzorg. *Tijdschrift voor Orthopedagogiek*, 42(1), 3-16.

Baartman, H., Doek, J.E., Draijer, N., Koops, W., & Ruyter, D. (1997). *Gezinnen onder druk. Over veranderende ouder-kind relaties*. Kampen: Kok Agora.

Baartman, H.E.M., & Janssens, J.H.A.M. (1998). *Werken met risico's: Jeugdhulpverlening en Jeugdbescherming*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.

Bakker, K., Berger, M., Jagers, H., & Slot, W. (2000). *Families First. Begin in het gezin. Theorie en praktijk van crisishulp in huis*. Utrecht: NIZW.

Bakker, L.W.H. (2001). *Pedagogische Variabelen Lijst - PVL*. Groningen: Garant.

Bartels, A. & Heiner, H. (1994). De condities voor optimale ontwikkeling. Het belang van het kind in hulpverlening, preventie en beleid. *Jeugd en Samenleving*, 5, 282-295.

Berge, I. ten, Bruggemann, M., & Vinke, A. (2003). *Op weg naar een goed hulp-aanbod voor mishandelde kinderen*. Utrecht: NIZW.

Berger, M., & Spanjaard, H. (2002). *Families First. Handleiding voor gezinsmedewerkers*. Utrecht: NIZW.

Buysse, B. (1993). Kinderen en veiligheid thuis. *Het kind: tweemaandelijks tijdschrift kind en gezin*, 3 (39), 53- 54.

Commissie Pedagogische criteria Jeugdbescherming (Red. Weterings, A.M.) (1999). *Pedagogische criteria Jeugdbescherming*. Den Haag: Ministerie van Justitie, Directie Preventie, Jeugd en Sanctiebeleid.

Eeland, K., & Woelinga, H. (1991). *Praktische richtlijn voor de hulpverlening bij seksueel misbruik van kinderen. Beleidsontwikkeling en deskundigheidsbevordering*. Amsterdam: VU.

Greenspan, S.I. (2002). *Geef uw kind zelfvertrouwen: veiligheid en zekerheid voor uw kind*. Utrecht/Antwerpen: Kosmos.

Hellinckx, W., Grietens, H., & Geeraert, L. (2002). *Hulp bij opvoedingsvragen. Opvoedingsondersteuning tussen 0 en 3 jaar*. Leuven: ACCO.

Hoog, de, C., Musschenga, A.W., Saal, C.D., & Veenhoven, R. (1985). *Gezin: ideaal of alternatief? Waardering van het gezin*. Baarn: Bosch & Keuning.

Hout, van, A., & Spinder, S. (2001). *De (gezins)voogd als jongleur. Een methodisch handboek voor het (gezins)voogdijwerk*. Houten/Diegem: Bohn Stafleu van Loghum.

Kim Berg, I. (1994). *Ik wil mijn kind niet kwijt: Samenwerken met ouders onder dwang van de kindbescherming. Praktische richtlijn voor de hulpverlening*. Haarlem: de Toorts.

Kooijman, K., & Prinsen, B. (2002). *Vroeg erbij: Ketenzorg bij zorgwekkende opvoedingssituaties ter preventie van kindermishandeling in het Gooi en de noordelijke Vechtstreek*. Utrecht: NIZW.

Loeffen, M., & Pasveer, I. (redactie) (2004). *Babel voorbij: krachten en kans van intensieve pedagogische thuishulp*. Amsterdam: SWP.

Spanjaard, H., & Haspels, M. (2005). *Families First. Handleiding voor gezinsmedewerkers. Zesde geheel herziene druk*. Amsterdam: SWP.

Turnell, A., & Edwards, S. (1999). *Signs of safety: A solution and safety oriented approach to child protection casework*. New York/London: W.W.Norton & Company.

Veldkamp, A.W.M. (1999). *Wegomlegging: Theorie ten behoeve van de overdracht van de intake van de Raad voor de Kinderbescherming naar Bureau Jeugdzorg en Advies- en meldpunt Kindermishandeling*. Utrecht: Raad voor de Kinderbescherming.

Vinke, J.G. (2004). *Handboek Van Huis Naar Thuis*. Woerden/Utrecht: Adviesbureau Van Montfoort in opdracht van de Rading VvP.

Willems, J.C.M. (1999). *Wie zal de opvoeders opvoeden? Kindermishandeling en het Recht van het kind op Persoonswording*. Den Haag: T.M.C. Asser Press.

Woelinga, H., Staa, van, M., & Eeland, K. (1992). *Hulpverlening aan seksueel misbruikte kinderen en hun gezin*. Amsterdam: VU.

Met betrekking tot het bespreken van veiligheid:

Berger, M., & Spanjaard, H. (2002). *Families First. Handleiding voor gezinsmedewerkers*. Utrecht: NIZW.

Harten, van, T. (2004). *Als het misgaat...bel ik jou. Steun voor kinderen die getuige zijn geweest van huiselijk geweld*. Gouda: JSO

Keesom, J., & Kooijman, K. (2002). *Zorgen delen: Zorgwekkende opvoedingssituaties met ouders bespreken in de jeugdgezondheidszorg*. Utrecht: NIZW.

Kolko, D.J., & Swenson, C.C. (2002). *Assessing and treating physically abused children and their families*. Thousand Oaks: SAGE.

Methodiekbeschrijving Advies & Meldpunt Kindermishandeling Amsterdam (2000).

Spanjaard, H., & Haspels, M. (2005). *Families First. Handleiding voor gezinsmedewerkers. Zesde geheel herziene druk*. Amsterdam: SWP.

Wolzak, A. (2001). *Kindermishandeling: Signaleren en handelen. Basisinformatie voor mensen die werken met kinderen*. Utrecht: NIZW.

Beoordeling van veiligheid: overzicht van aandachtspunten

Algemene aandachtspunten

- Bekijk de zaak van verschillende kanten: verzamel informatie over verschillende onderwerpen en bij verschillende informanten.
- Lijstjes met aandachtspunten helpen je om geen belangrijke zaken over het hoofd te zien.
- Maak onderscheid tussen concrete, feitelijke informatie en de beleving of mening van anderen.
- Vraag altijd goed na wat een ander bedoelt.
- Let niet alleen op fysieke of materiële aspecten, maar ook op emotionele aspecten.
- Bespreek jouw oordeel met andere professionals.
- Neem moeilijke beslissingen nooit alleen.

Toelichting schema

Groen = Veilig

Oranje = Op grond van de informatie die je hebt, twijfel je of de veiligheid goed genoeg is

Rood = Onveilig

? = Je hebt onvoldoende informatie om de veiligheid op dit punt te kunnen beoordelen

1. Afwezigheid van seksueel misbruik, fysieke of psychische mishandeling¹

- Wordt het kind thuis seksueel misbruikt?
- Wordt het kind thuis fysiek mishandeld?
- Wordt het kind thuis psychisch mishandeld?
- Wordt het kind door iemand buiten het gezin mishandeld of misbruikt én doen ouders niets of te weinig om het kind daartegen te beschermen?
- Is het kind getuige van seks of seksueel geweld tussen de ouders of andere volwassenen?
- Is het kind getuige van fysiek en/of psychisch geweld tussen de ouders?

Groen	Oranje	Rood	?
☐	☐	☐	☐
☐	☐	☐	☐
☐	☐	☐	☐
☐	☐	☐	☐
☐	☐	☐	☐
☐	☐	☐	☐

¹ De voorbeeldvragen gaan hier uit van een onveilige situatie, namelijk als sprake is van mishandeling of misbruik.

2. Aanwezigheid van basale verzorging en bescherming

- Is er binnen het gezin tenminste één vaste volwassene aanwezig die zorgt voor adequate verzorging van het kind?
- Is er binnen het gezin tenminste één vaste volwassene aanwezig die het kind beschermt?
- Is er binnen het gezin tenminste één vaste volwassene aanwezig die ervoor zorgt dat het leerplichtige kind naar school gaat?

Groen	Oranje	Rood	?
☐	☐	☐	☐
☐	☐	☐	☐
☐	☐	☐	☐

3. Affectieve relatie tussen ouder en kind/aandacht van ouder voor kind

Groen	Oranje	Rood	?
☐	☐	☐	☐
☐	☐	☐	☐

- Is er sprake van een affectieve band tussen ouder(s) en kind?
- Is er binnen het gezin tenminste één vaste verzorger emotioneel beschikbaar voor het kind?

4. Regelmaat, structuur en continuïteit

Groen	Oranje	Rood	?
☐	☐	☐	☐
☐	☐	☐	☐
☐	☐	☐	☐

- Is er regelmaat en stabiliteit in de dagelijkse verzorging en opvoeding?
- Hanteren de ouders duidelijke en op het kind afgestemde regels en grenzen?
- Stellen de ouders realistische eisen aan het kind?

5. Voldoende toezicht van een volwassene

Groen	Oranje	Rood	?
☐	☐	☐	☐

- Is er binnen het gezin tenminste één vaste volwassene aanwezig die toezicht houdt op het kind?

6. Gevoel van veiligheid van het kind

Groen	Oranje	Rood	?
☐	☐	☐	☐
☐	☐	☐	☐

- Voelt het kind zich thuis veilig en geborgen?
- Zijn er signalen in gedrag en ontwikkeling dat het kind zich niet op zijn gemak voelt?

7. Veranderingsmogelijkheden van de ouder(s)

Groen	Oranje	Rood	?
☐	☐	☐	☐
☐	☐	☐	☐

- Heeft de ouder inzicht in de problematiek?
- Is de ouder bereid en in staat om de situatie voor het kind in positieve zin en permanent te veranderen?

8. Steun uit het sociaal netwerk

Groen	Oranje	Rood	?
☐	☐	☐	☐
☐	☐	☐	☐

- Is steun uit het sociaal netwerk beschikbaar voor de ouders?
- Is er een sociaal netwerk beschikbaar voor het kind?

© Nederlands Jeugdinstituut 2013

Het Nederlands Jeugdinstituut

Het Nederlands Jeugdinstituut is het landelijk kennisinstituut voor jeugd- en opvoedingsvraagstukken. Het werkterrein van het Nederlands Jeugdinstituut strekt zich uit van de jeugdgezondheidszorg, opvang, educatie en jeugdwelzijn tot opvoedingsondersteuning, jeugdzorg en jeugdbescherming evenals aangrenzende werkvelden als onderwijs, justitie en internationale jongerenprojecten.

Missie

De bestaansgrond van het Nederlands Jeugdinstituut ligt in het streven naar een gezonde ontwikkeling van jeugdigen, en verbetering van de sociale en pedagogische kwaliteit van hun leefomgeving. Om dat te kunnen bereiken is kennis nodig. Kennis waarmee de kwaliteit en effectiviteit van de jeugd- en opvoedingssector kan verbeteren. Kennis van de normale ontwikkeling en opvoeding van jeugdigen, preventie en behandeling van opvoedings- en opgroei problemen, effectieve werkwijzen en programma's, professionalisering en stelsel- en ketenvraagstukken. Het Nederlands Jeugdinstituut ontwikkelt, beheert en implementeert die kennis.

Doelgroep

Het Nederlands Jeugdinstituut werkt voor beleidsmakers, staffunctionarissen en beroepskrachten in de sector jeugd en opvoeding. Wij maken kennis beschikbaar voor de praktijk, maar genereren ook kennisvragen vanuit de praktijk. Op die manier wordt een kenniscyclus georganiseerd, die de jeugdsector helpt het probleemoplossend vermogen te vergroten en de kwaliteit en effectiviteit van de dienstverlening te verbeteren.

Producten

Het werk van het Nederlands Jeugdinstituut resulteert in uiteenlopende producten zoals een infolijn, websites, tijdschriften, e-zines, databanken, themadossiers, factsheets, diverse ontwikkelings- en onderzoeksproducten, trainingen, congressen en adviezen.

Meer weten?

Met vragen over het Nederlands Jeugdinstituut of zijn beleidsterreinen kunt u op werkdagen van 9 tot 13 uur terecht bij onze Infolijn, telefoon (030) 230 65 64 of via e-mail info@nji.nl.

Voor de meest actuele informatie: www.nederlandsjeugdinstituut.nl.

